

SISTEMUL FILOSOFIC AL LUI WITTGENSTEIN

ALEXANDRU SURDU

Ludwig (Josef Johann) Wittgenstein s-a născut la Viena, la 29 aprilie 1889. Strămoșii din partea tatălui erau originari din Saxonia. Tatăl său, deși inginer și om de afaceri (este considerat unul dintre fondatorii industriei siderurgice din Austria), a fost și un mare admirator al artei, în special al celei muzicale (printre cei care îi frecventau casa numărându-se Clara Schumann, Gustav Mahler și Johannes Brahms). Ludwig, ca și frații și surorile sale, era dotat cu un deosebit talent muzical. El a și înclinat un timp pentru profesia de dirijor, rămânând toată viața un admirator al muzicii și un bun interpret la clarinet.

Principala pasiune a lui Wittgenstein, încă din copilărie, a constituit-o însă mecanica, ceea ce l-a și determinat să urmeze, mai întâi la Technische Hochschule din Berlin (1908–1908), apoi la Manchester (1908–1911), cursuri tehnice de inginerie mecanică. L-au interesat în mod special aeronautica, problemele de zbor și propulsie (s-au păstrat de la el numeroase desene, schițe, planuri etc.). În același timp s-a ocupat intens cu studiul matematicii și fundamentele matematicilor. Prin intermediul cărții lui Russell, *Principles of Mathematics* (1903), se familiarizează cu problemele logicii matematice și începe studiul operei lui Frege, pe care îl și vizitează în 1911 la Jena. În același an abandonează studiile de mecanică, rămânând însă pentru tot restul vieții un pasionat al motoarelor, pentru a urma, la îndemnul lui Frege, cursurile lui Russell, la Trinity College (Cambridge). În această perioadă audiază și cursurile lui Whitehead, Moore, Keynes, Hardy, Pinsent și Johnson, uimindu-i pe toți prin inteligența sa vie și câștigându-i ca prieteni (mai ales, pe Russell și Pinsent).

În toamna anului 1913, Wittgenstein pleacă în Norvegia și se instalează într-o localitate retrasă. Rezultatul meditațiilor sale l-a constituit proiectul unei lucrări care avea să-i aducă celebritatea. O lucrare pe care intenționa s-o adreseze, după propria-i mărturisire, unor ființe extraterestre, cărora își imagina că ar trebui să le explice rosturile lumii noastre. Aici urmau să fie abordate cele mai importante probleme teoretice ale vremii sale și chiar problema filosofiei. A fost un act temerar, căci Wittgenstein dispunea de puține cunoștințe filosofice. Dar el urmărea, în special, propria-i elucidare, considerând filosofia drept o problemă personală. Fiecare dintre propozițiile acestei cărți, a mărturisit el mai târziu, era expresia unei suferințe, a unei boli.

Lucrarea apare în 1921, în *Annalen der Naturphilosophie*, cu titlul de *Logisch-philosophische Abhandlung*, fiind apoi tradusă în engleză și publicată la Londra în 1922, sub titlul propus de G. E. Moore, *Tractatus Logico-Philosophicus*. Lucrarea apare abia în 1921 datorită izbucnirii Primului Război Mondial, la care Wittgenstein participă ca voluntar, fiind luat în 1918 prizonier pe frontul italian.

După război, în ciuda succesului pe care l-a stârnit tratatul său, Wittgenstein trăiește o perioadă de profundă criză spirituală. Considerându-și încheiată activitatea filosofică, el înclină spre viața monahală, se apucă de studiul evangheliilor și consacră mult timp scrierilor religioase ale lui Tolstoi. Din 1920 până în 1926, funcționează ca simplu învățător într-un sat, iar în toamna lui 1926, se angajează ca ajutor de grădinar la o mănăstire de lângă Viena. Construcția unei case a surorii sale are darul de a-i redeștepta interesul pentru arhitectură. Proiectează singur casa și se ocupă în continuare de construcția ei. Întors la Viena, reîncepe să aibă preocupări științifice. Îi frecventează pe Moritz Schlick (fondatorul cunoscutului Cerc de la Viena) și pe matematicianul Waismann. Prin Ramsey și Keynes reia preocupările științifice de la Cambridge. Hotărâtoare, după propria-i mărturisire, pentru reluarea preocupărilor filosofice a fost audierea, în martie 1928, a unei conferințe a matematicianului olandez L. E. L. Brouwer în legătură cu fundamentele matematicilor. După opt ani de la abandonarea oricărei activități științifice, Wittgenstein își dă seama că mai are ceva de spus. Se întoarce la Cambridge, își dă doctoratul în filosofie (1929) cu celebrul *Tractatus*, iar în 1930 este numit *fellow* la Trinity College.

După 1930 începe a doua perioadă activă din viața lui Wittgenstein. Ea culminează, ca și prima, cu o retragere de un an (1936) în Norvegia pentru redactarea lucrării *Philosophische Untersuchungen*. În 1937 se întoarce la Cambridge, iar în 1939 este numit succesorul lui Moore la Catedra de filosofie. În timpul celui de al Doilea Război Mondial lucrează ca brancardier la un spital din Londra și apoi, la un laborator medical din Newcastle. După război își reia activitatea la Cambridge, până în 1947, când demisionează. Trăiește din nou în singurătate la o fermă din Irlanda și apoi într-o locuință izolată pe malul oceanului, la Galway. După o călătorie în Statele Unite (1949) se îmbolnăvește de cancer. Înainte de a muri (Cambridge 1951) își vizitează rudele la Viena și mai face o călătorie în Norvegia.

Tratatul logico-filosofic este considerat drept una dintre cele mai importante lucrări din filosofia contemporană. Este de ajuns să fie menționat faptul că ea a constituit punctul de plecare a două dintre cele mai cunoscute curente filosofice: pozitivismul logic și Școala analitică engleză. *Tratatul* n-a fost însă adoptat ca atare de niciunul dintre aceste curente și nici Wittgenstein n-a aderat la vreunul dintre ele. Lucrarea este importantă și din alte perspective și i-au fost consacrate un număr impresionant de monografii și studii. Dacă la acestea se adaugă referințele frecvente din majoritatea lucrărilor de logică și filosofie, indiferent de orientarea lor, *Tratatul* poate fi considerat drept una dintre cele mai populare lucrări din filosofia contemporană. În 1968 ea era deja tradusă în engleză, franceză, italiană, rusă, suedeză, daneză, spaniolă, sârbă și chineză.

Aceasta nu înseamnă însă că ar fi vorba de o lucrare simplă, ușor accesibilă. Ea conține, într-adevăr, și multe elemente care pot fi înțelese fără nicio pregătire specială, dar majoritatea sunt simple numai în aparență. La această simplitate aparentă contribuie în mare măsură *stilul* în care a fost concepută lucrarea. Considerând că, în genere, ceea ce poate fi spus se poate spune pe scurt, Wittgenstein utilizează *stilul* aforistic, plăcut la lectură, dar, de cele mai multe ori,

criptic, dificil de tradus și de interpretat. El utilizează adesea termeni neconsacrați în logică și în filosofie, cu semnificații imprecise, pe care el însuși îi consideră ca fiind pseudo-concepte. Anumite enunțuri care par definiții sunt simple explicitări, asupra cărora se revine.

Din această cauză, lucrarea lui Wittgenstein, aparent simplă și redusă ca dimensiuni, necesită explicitări; ea a determinat apariția unei serii întregi de comentarii, însumând mii de pagini. La aceasta a contribuit și faptul că multe probleme sunt doar enunțate, lăsând cale liberă unor interpretări adesea contradictorii.

Un alt deziderat al lui Wittgenstein vizează claritatea expunerii. Din punct de vedere stilistic se poate considera că acesta a fost realizat doar în mica măsură, concizia excesivă, forma aforistică și utilizarea unui limbaj adesea colocvial determinând, într-adevăr, simplitatea, dar, în același timp, și obscuritatea propozițiilor din *Tratat*. Stilul criptic și obscuritatea au fost însă în avantajul lucrării, permițând interpretări contradictorii ale unor teze, cărora, în felul acesta, li s-au atribuit semnificații pe care autorul nici nu le bănuia.

În privința expunerii ideilor trebuie remarcat faptul că autorul nu procedează nici deductiv, nici demonstrativ, ci *explicativ*, ceea ce determină numeroase reveniri asupra aceleiași idei în funcție de context, multe repetări și, în genere, o expunere nesistematică, cu caracter de simple însemnări disparate, scrise așa cum i-au venit autorului în minte. Pe alocuri, *Tratatul* a rămas, într-adevăr o simplă transcriere a însemnărilor lui Wittgenstein din 1914–1916 (cf. *Notebooks*, New York, 1961).

Cele 7 propoziții de bază nu constituie *structura* propriu-zisă a lucrării și nu pot fi considerate ca titluri de capitole, ele exprimând numai în parte cuprinsul propozițiilor subordonate. În realitate, ele maschează structura clasică a sistemelor tradiționale. Prima parte (1–2.063) este un fel de *ontologie*; urmează apoi o *gnoseologie*, care cuprinde (2.1–2.174) o teorie generală a modelării și o teorie a modelării logice (2.18–3.05). Cea mai întinsă parte o constituie *logica* (3.1–6.13), după care sunt prezentate sumar: *epistemologia* (6.2–6.3751), cu referințe la matematică și fizică, și, în fine, câteva cuvinte despre *etică*, *estetică* și *misticism* (6.4–7).

Comentatorii au observat faptul că prima parte, respectiv ontologia, a fost scrisă în realitate ultima, ea fiind o consecință a gnoseologiei și, respectiv, a logicii, ca și ultimele părți. Wittgenstein însuși considera că filosofia se compune din logică și metafizică, baza constituind-o logica (*Notebooks*, p. 93). De altfel prima parte creează dificultăți serioase de înțelegere dacă nu este interpretată pe baza următoarelor două părți. Se poate conchide că Wittgenstein a adoptat o metodă de expunere speculativă. Se consideră că această poziție s-ar datora convingerilor sale oscilante, la acea dată, între metafizică și pozitivism. Consecința a fost abordarea unor teme metafizice în termeni și manieră pozitivistă.

Ca *surse de inspirație*, în afară de lucrările lui Frege și Russell, pe care le menționează și Wittgenstein, au fost considerate *Lumea ca voință și reprezentare* a lui Schopenhauer, *Critica rațiunii pure* a lui Kant și *Principiile mecanicii* a lui Hertz. Se vorbește uneori și de domeniile predilecte ale lui Wittgenstein (muzica și

desenul tehnic), care i-au inspirat adesea emiterea sau ilustrarea unor idei, și chiar de o pasiune pentru dialogurile lui Platon, a căror influență însă este mai greu de ilustrat. Sursele de inspirație atestate se referă la părțile centrale ale lucrării, la gnoseologie și logică. Pe baza raportării surselor, a predilecției pentru acestea și a perioadelor în care s-a făcut vădită influența lor (după însemnările lui Wittgenstein și relatări ulterioare), se poate considera că, inițial, autorul fusese un adept al „idealismului epistemologic schopenhauerian”, pe care l-a abandonat apoi, treptat, în favoarea unui „realism conceptual”, inspirat de lucrările lui Frege și Russell. Acestea fiind hotărâtoare pentru formația lui Wittgenstein, se consideră că și partea corespunzătoare din *Tratat*, respectiv logica, inspirată de Frege și Russell, este partea centrală a lucrării, după cum o indică și titlul: *logico-filosofic*. În cadrul acesteia, tema centrală o constituie interpretarea propoziției. Ea îl readuce pe Wittgenstein la perspectiva schopenhaueriană a reprezentării, completată cu interpretarea imaginii ca model (à la Hertz), ceea ce înseamnă că partea gnoseologică este subordonată direct logicii. Ontologia este concepută apoi ca o proiecție a gnoseologiei. Partea epistemologică are vădite influențe idealist-subiective, iar trasarea unei limite a limbajului (de inspirație kantiană) are menirea de a plasa celelalte părți ale filosofiei în sfera inefabilului. În felul acesta se obține următoarea ordine *deductivă* a părților din *Tratat*: logica, gnoseologia, ontologia, epistemologia, etica, estetica și misticismul.

Unii comentatori au considerat, bazându-se pe maniera explicativă a expunerii lui Wittgenstein, care nu presupune o ordine rigidă a părților, că lucrarea poate fi mult mai bine înțeleasă într-o expunere deductivă asemănătoare celei de mai sus. În felul acesta enunțurile din prima parte, rigide, șocante și greu de admis atât pentru filosofii tradiționali, cât și pentru neopozitiviști, care au darul de a discredita pe nedrept părțile următoare, își găsesc o justificare plauzibilă, ca și ultimele, pe care cititorul le poate privi cu îngăduință sau poate să facă abstracție de ele.

Partea de logică începe cu *propoziția*, respectiv cu forma fundamentală a logicii matematice. De la 3.1 la 3.5 avem o *primă serie* de explicații referitoare la propoziție, care începe cu marcarea faptului că gândirea se exprimă senzorial perceptibil în propoziție (3.1) și se termină cu identificarea semnului propozițional cu gândirea (3.5). Aceasta poate fi considerată o serie închisă de explicații pe baza căreia se poate trece apoi în sens invers la gnoseologie și ontologie. A *doua serie* de explicații are menirea de a plasa propoziția din planul gândirii în planul limbajului și, prin intermediul acestuia, în domeniul epistemologiei, respectiv al științelor și apoi al filosofiei.

Începem cu expunerea sumară a primei serii de explicații referitoare la propoziție, care conduce la elucidarea gnoseologiei și a ontologiei din *Tratat*.

Esențial este aici faptul că semnul *propozițional este identificat* cu gândirea. Altfel spus, gândirea este *redușă* la semnul propozițional. Acesta constă din cuvinte și este ca atare un fapt (3.14). Pentru ilustrare sunt alese cuvintele scrise sau tipărite, care ar putea fi înlocuite cu obiecte spațiale (mese, scaune). Ele exprimă sensul

propoziției, ea nefiind altceva decât semnul propozițional în relația sa proiectivă cu lumea (3.12). Semnul propozițional și, respectiv, propoziția constau din semne elementare (combinații de sunete = cuvinte vorbite, combinații de litere = cuvinte scrise sau semne arbitrare și respectiv obiecte) numite *nume*. Gândirea se reduce la propoziție, deoarece numai aceasta are sens și numai în contextul ei poate numele să aibă o semnificație (3.3).

Wittgenstein nu se referă însă la propoziție în accepția obișnuită, gramaticală, ci numai la sensul propozițional astfel conceput, deci fără a face distincții între subiect și predicat, substantiv și verb etc. Pe acestea le consideră de domeniul limbajului uzual, discuția purtându-se la nivelul limbajului simbolic, de tipul scrierii conceptuale a lui Frege și Russell (3.325). Ca exemplu de propoziție este dat aRb (3.1432), iar propoziția în genere este concepută à la Frege și Russell, ca funcție a expresiilor pe care le conține (3.318), deci ca Fa . În rest, se mai vorbește despre variabile de nume și propoziționale (3.31–3.314), despre semn și simbol (3.323.322), despre definiții ca reguli de traducere (3.343), despre teoria tipurilor (3.331–3.333) ș.a.

Ca o concluzie firească la concepția spațială despre semnul propozițional și propoziție, Wittgenstein conchide, în finalul acestei prime serii de explicații, că propoziția determină un loc în *spațiul logic* (3.4–3.42). Existența acestui loc este garantată de simpla existență a părților componente ale propoziției. Spațiul logic nu este însă unul efectiv. Ca și cel geometric, el reprezintă doar *posibilitatea* existenței spațiului real. În ce relație se găsește însă spațiul logic și, respectiv, locul logic cu spațiul și locul propriu-zise? Se găsesc în relație *proiectivă*; așa cum se spune la începutul seriei de explicații (3.11). Metoda proiecției reprezintă, după Wittgenstein, însăși gândirea sensului propoziției, astfel încât propoziția este proiecția, iar aceasta, în sens ingineresc, reprezintă doar *posibilitatea a ceea ce este proiectat* (3.13). Aceasta este relația propoziției cu lumea. Dar propoziția fiind însăși gândirea, relația presupune raportarea gândirii la existență, ceea ce, în termeni tradiționali, înseamnă un raport gnoseologic.

Gnoseologia, urmând calea inversă față de cea din *Tratat*, poate să înceapă, într-adevăr, cu gândirea (3–3.05). Ea este concepută exact în termenii proiectivi ai propoziției. Gândirea conține, ca și propoziția, numai posibilitatea unei stări de lucruri. Ceea ce poate fi gândit, este și posibil (3.02). Relația gândire – existență nu conține nimic în plus față de relația propoziție – lume, ceea ce confirmă, la Wittgenstein, identitatea lor. Gândirea este o imagine logică, respectiv propozițională a faptelor.

Pentru explicitarea acestei imagini logice, Wittgenstein construiește (2.1–2.252) ceea ce s-a numit ulterior teoria imaginii (*the picture theory*). Având în vedere însă faptul că în *Tratat* „imaginea” nu înseamnă altceva decât imagine logică (2.182), termenul trebuie acceptat fără nicio implicație psihologică. Pentru Wittgenstein nu există senzații, percepții etc. De altfel, el spune de la început că imaginea reprezintă situația în *spațiul logic* (2.11), ceea ce este cu totul derutant în

ordinea expunerii autorului, căci spațiul logic va fi explicat abia în propozițiile 3.4–3.42, pe baza primei serii de explicații ale propoziției. Din această cauză comentarii sunt nevoiți oricum să anticipeze.

În realitate, pentru Wittgenstein, propoziție, gândire și imagine sunt același lucru. El transferă, de altfel explicit, imaginii particularitățile propoziției: imaginea este, ca și propoziția, un fapt (2.141); ea conține doar posibilitatea situației pe care o reprezintă (2.203), firește, în spațiul logic (2.202); se compune din elemente, care, ca și numele din semnul propozițional, au semnificație obiectuală (2.13–2.14); ceea ce reprezintă imaginea constituie, ca și pentru propoziție, sensul ei (2.221), și, în fine, imaginea este și ea adevărată sau falsă. Toate aceste caracteristici ale propoziției, ale gândirii și, respectiv, ale imaginii le conferă acestora calitatea de *model al realității* (2.12).

Prin „model” – noțiune împrumutată de la Hertz – Wittgenstein înțelegea un fel de relație de izomorfism între două fapte, unul logic și unul real, astfel încât fiecărei părți componente a unuia să-i corespundă o parte componentă a celuilalt. Pentru a fi un model, imaginea și faptul real trebuie să aibă ceva în comun (2.16), în ele trebuie să existe ceva chiar identic (2.161). Aceasta este forma de reprezentare (2.17). Imaginea își reprezintă obiectul ei din exterior și de aceea îl reprezintă adevărat sau fals (2.173), dar, pentru a-l putea astfel reprezenta, imaginea trebuie să aibă în comun cu realitatea forma logică, iar aceasta este forma realității (2.18). Altfel spus, forma de reprezentare rezidă în identitatea formei logice cu forma realității. Ceea ce înseamnă că și în realitate trebuie căutată aceeași formă pe care o are imaginea logică, respectiv, gândirea, respectiv propoziția, așa cum a fost ea concepută ca *aRb* sau *Fa*.

Ontologia reprezintă găsirea formei căutate. Lumea este tot ce se petrece (1), dar ceea ce se petrece este faptul, căci lumea este totalitatea faptelor (1.1), cu precizarea fundamentală, în *spațiul logic* („Faptele în spațiul logic constituie lumea”. – 1.13). Deci spațiul logic, transferat din logică în gnoseologie, apare și în planul realității. Lucru dificil de înțeles în lectura directă, comentarii fiind astfel nevoiți și aici să anticipeze. Faptul care determină un loc în spațiul logic este propoziția (3.4), cu părțile ei componente. În domeniul realității, faptul apare drept stare de lucruri sau combinație de obiecte (2.01). Dar discuția rămâne tot în planul logicii, în care nimic nu este accidental (2.012), și astfel este transpusă pe plan ontologic și posibilitatea caracteristică spațiului logic, propoziției și imaginii. Pentru obiect este esențial să fie parte constitutivă a unei stări de lucruri (2.011), iar posibilitatea stării de lucruri trebuie să fie prejudecată deja în obiect (2.012). Nu putem gândi niciun obiect în afara posibilității combinației sale cu alte obiecte (2.0121). După cum numele nu are semnificație decât în contextul propoziției, tot așa și obiectul este independent numai în măsura în care poate să apară în toate situațiile posibile (2.0122). Și Wittgenstein adaugă explicit: „este imposibil să apară cuvintele în două moduri diferite, singure și în propoziție” (*ibidem*), ceea ce pare fără nici o legătură în lectura directă.

Straniu pare și faptul că obiectul este considerat simplu (2.02) – în realitate indivizibil sau neanalizabil, ca și numele. Obiectele, ca substanță a lumii (2.021), sunt considerate chiar fără proprietăți materiale (2.0231), căci acestea (lucru și mai straniu în lectură directă) sunt reprezentate de-abia prin propoziții (2.0231), ceea ce ar echivala cu configurația obiectelor (*ibidem*). Se spune chiar că obiectele sunt lipsite de culoare (2.0232).

Toate acestea își găsesc o explicație firească dacă se pornește invers, de la propoziție către fapt, mai precis, de la cele două expresii: aRb și Fa . Prin aRb se înțelege că obiectul a stă într-o anumită relație R cu obiectul b (*a se vedea* 3.1432, în care Wittgenstein inversează planurile). aRb constituie un fapt. Este imposibil ca a și b să apară în afara unui astfel de fapt, căci singure n-au independență logică; a și b sunt obiecte numai în măsura în care au posibilitatea să apară în fapte de forma aRb . Dar apărând realmente, ele nu au nicio altă determinație (respectiv proprietate materială, culoare etc.) în afara relației R . Sunt deci simple și fără proprietăți. De-abia prin propoziții, ca Fa și Gb , îi revine obiectului a proprietatea F și obiectului b proprietatea G .

Aceste lucruri sunt deci explicabile pe cale deductivă, dar aceasta nu înseamnă că sunt și admisibile din punct de vedere ontologic. Trebuie admis că în aRb , obiectele a și b apar fără proprietăți materiale (în sens clasic s-ar spune că se face abstracție de ele), dar aceasta nu înseamnă că obiectele reale nu le au. Mai mult, dacă s-ar porni de la Fa către aRb , ar trebui considerat invers, că faptul constă din obiect și proprietate, că obiectul nu poate să existe fără proprietate, dar poate să existe independent de celelalte obiecte, cu care este pus în relație abia prin propoziții de forma aRb .

Lumea despre care vorbește Wittgenstein, a faptelor astfel concepute, este o lume logică, mai precis lumea propozițiilor logico-matematice, care de-abia acum ar fi trebuit raportată la lumea obiectuală. Ontologic vorbind, este un fragment de lume, în care nu se petrece altceva decât ceea ce corespunde semnului propozițional. Fapte disparate, stări de lucruri independente (2.061), combinații de obiecte, obiecte simple, fără proprietăți. O lume în care practic nu se petrece nimic. În care nu există mișcare, transformare, dezvoltare; în care nu există nici măcar evenimente, întâmplări etc., ci numai fapte disparate. Ceea ce corespunde unei concepții nedialectice, unei viziuni asupra lumii de tip eleatic, stranie pentru vremea noastră, dacă este acceptată ca atare, fără motivația corespondenței cu semnul propozițional de tip logico-matematic.

Partea ontologică conține și enunțuri contrare celor de mai sus, dovedind oscilațiile lui Wittgenstein între planul logic și planul ontologic al discuției. De exemplu, fiind vorba de același tip de obiecte (*Gegenstände*), el le consideră când logic (din perspectiva amintită), ca lipsite de culoare (*farblos* – 2.0232), când ontologic, ca trebuind să aibă o culoare (*muss eine Farbe haben* – 2.0131). Aceste enunțuri nu schimbă cu nimic perspectiva generală a ontologiei lui Wittgenstein. Comentatorii au observat, din această cauză, că la Wittgenstein rămâne nedecis ce

se înțelege de fapt prin obiect. Este o formațiune corporală sau un complex de senzații? Admițând afirmațiile lui Wittgenstein *ad litteram*, că aceste obiecte fără proprietăți materiale ar constitui substanța lumii (2.021), care și ea se dovedește de natură formală, căci nu poate determina nicio proprietate materială, ci numai o formă (2.0231), și că nu ar exista decât astfel de obiecte, concepția nu este materialistă. Lista de proprietăți face ca obiectul să nu poată fi considerat nici din perspectivă idealist-subiectivă obișnuită, căci în *Tratat* nu se vorbește de senzații sau percepții. Dacă proprietățile sunt date de-abia prin propoziții, atunci este vorba de un idealism subiectiv de tip logico-lingvistic, având la bază un fel de kantianism mascat, căci obiectul (în sine?) este considerat că există și fără proprietăți. Dar nici aici nu trebuie uitat că obiectul există astfel numai în cadrul faptelor, plasate explicit în spațiul logic (1.13).

A doua serie de explicații referitoare la propoziție începe printr-o anticipare (4–4.0031) a întregii părți din *Tratat* care urmează. Este postulată identitatea dintre gândire și propoziția cu sens (4), ceea ce permite transferul discuției din plan logic în plan lingvistic. „Anticiparea” sfârșește prin reducerea filosofiei la critica limbajului (4.0031). Apoi este reluată problema propoziției ca imagine și model (4.01), repetându-se aproape toate temele care apăreau în fragmentul 3.1–3.5, cu deosebirea că aici se insistă pe aspectele lingvistice. Este reluat exemplul aRb ; sunt justificate imaginea și modelarea cu exemple din muzică (4.013–4.0141); scrierii conceptuale îi corespunde aici, pe plan lingvistic, scrierea hieroglifică (4.016); definiției îi corespunde și aici traducerea (4.025); este reluată problema structurii propoziției, a sensului și a semnificației (4.031–4.032), a modelului cu referință la Hertz (4.04) și a raportului dintre adevăr și fals (4.06). Ultima problemă este pusă și în legătură cu negarea și este tratată aproape clasic, presupunând confruntarea cu realitatea (4.05), care rămâne însă cea factuală, din ontologie, cu transpunere în spațiul logic (4.0641).

Urmează o nouă revenire la problema filosofiei (4.11–4.115), ea fiind de data aceasta separată de științele naturii, care conțin totalitatea propozițiilor adevărate (4.11). Filosofia este considerată aici drept activitate de clarificare a propozițiilor (4.112). Într-o manieră de tip kantian, filosofiei îi revine sarcina de a delimita domeniul științelor naturii, de a delimita conceptibilul de inconceptibil și exprimabilul de inexprimabil (4.133–4.115).

Începând cu 4.12 autorul abordează, fără un plan sistematic, cu numeroase reveniri, repetări și divagații general filosofice, probleme de logică matematică propriu-zisă.

Este reluată problema propoziției, accentuându-se caracterul ei schematic vizual, de model obiectual (scriptic). Propoziția *arată* forma logică a realității; *Fa* și *Ga* arată, de exemplu, că în ambele este vorba de același obiect (4.1211). Această accepție vizuală a propoziției este exclusivă. Ea nu presupune nici măcar aspectul sonor al propoziției, căci ceea ce poate fi arătat nu poate fi exprimat (4.1212). Propoziția nu arată numai obiectele, ci și proprietățile și relațiile,

care sunt numite interne, de structură sau formale (4.122–4.126). Se vorbește și despre „concept formal”, a cărei expresie este variabila. Conceptul formal este numit și pseudo-concept (4.1272). Sunt date ca exemple: obiect, funcție, fapt, număr etc. Când acestea sunt utilizate drept cuvinte conceptuale propriu-zise se nasc pseudo-propoziții. Această poziție a fost adoptată și absolutizată de neopozitiviști (în special Carnap). Trebuie remarcat faptul că Wittgenstein postulează independența față de număr a formelor logice și, deci, a logicii față de matematici (4.128).

Problema propoziției este reluată în legătură cu notațiile uzuale (4.2–4.24), prin care sunt introduse noi nuanțe în legătură cu definiția și identitatea (4.242–4.243). Totalitatea propozițiilor elementare adevărate înseamnă descrierea integrală a lumii (4.26), ceea ce semnifică descrierea ei prin imagini de tip model, deci descrierea ei empirică, prin stări de lucruri.

Posibilitățile de adevăr ale propozițiilor elementare sunt reprezentate prin *matrici de adevăr* (4.31), neuzuale pe vremea când scria Wittgenstein. O importanță deosebită este acordată tautologiei și contradicției (4.46–4.4661), care, spre deosebire de propozițiile elementare, nu spun nimic. Ele sunt lipsite de sens, dar nu sunt absurde, căci aparțin simbolismului, așa cum aparține și zero simbolismului aritmeticii (4.4611). Ele nu sunt imagini ale realității (4.462). Asupra acestor probleme se revine permanent. Vom menționa însă în acest aliniat toate locurile mai importante și conținutul lor. Propozițiile logicii sunt considerate tautologii și, ca atare ele nu spun nimic (6.1, 6.11). Se înțelege că este vorba de propozițiile logicii matematice, singura pe care o ia în considerație Wittgenstein. Ele descriu totuși sau reprezintă osatura lumii (6.124), dar fac acest lucru fără să trateze despre ceva. Ele aparțin doar simbolismului și presupun că numele au semnificație (reprezintă obiecte), iar propozițiile, sens (reprezintă stări de lucruri). În logică nu este vorba de realitate, ci de natura semnelor. Din această cauză, logica nu este considerată o disciplină, ci o imagine oglindită a lumii (6.13). Logica este considerată transcendentă (*ibidem*), însemnând aici independentă, de experiență (*a priori*).

Revenind asupra propoziției ca funcție de adevăr (5), autorul face distincție între argument și indice (5.02), pentru a introduce apoi noțiunea de *fundamente de adevăr*, prin care înțelege posibilitățile de adevăr ale argumentelor unei propoziții care o fac adevărată (5.101). Pe baza acestora sunt examinate raporturi interpropoziționale de tip inferențial (5.11–5.134). Considerând că dintr-o propoziție elementară nu se poate deduce nicio altă propoziție și transpunând această situație și pe plan ontologic, Wittgenstein contestă și relația cauzală dintre situațiile reale (5.135–5.1361). Nu putem deduce, afirmă el, evenimentele viitorului din cele prezente, iar credința în relații cauzale este o superstiție. Tot în legătură cu fundamentele de adevăr este introdusă noțiunea de probabilitate (5.15–5.156).

În continuare, se vorbește despre *operațiile de adevăr*, despre *cuantificare* și este reluată discuția referitoare la *simbolism* și semnele logice primitive (5.2–5.55).

Este demn de remarcat în legătură cu simbolismul strădania lui Wittgenstein pentru simplitate, enunțată expres (5.4541) prin maxima: *simplex sigillum veri*. Afirmând însă că în logică nu ne putem înșela, că limbajul însuși împiedică orice greșeală logică (5.4731), autorul infirmă propriile exigențe în legătură cu necesitatea scrierii conceptuale (3.325) și a celei hieroglifice (4.016). Lucru pe care îl afirmă și mai clar în 5.5563: „Toate propozițiile din limbajul nostru uzual sunt de fapt, așa cum sunt, într-o ordine logică perfectă”. În acest context este reluată pe larg și problema *identității* (5.53–5.534). Considerând că propoziția „*A* gândește (sau spune) *p*” este de forma „*p* spune *p*”, autorul conchide că sufletul sau subiectul este o pseudo-entitate (5.5421), ceea ce va prilejui în continuare considerațiuni pe această temă.

Este vorba de finalul propoziției 5, respectiv, 5.6–5.641, care începe însă printr-o infirmare a propoziției 5.5421. „Limitele limbajului meu, afirmă Wittgenstein, sunt limitele lumii mele” (5.6), ceea ce presupune în mod evident cel puțin existența *eului*. Expresia „lume a mea” sugerează, față de conceptul unitar de lume din partea ontologică, o diversitate de lumi. Problemele nu sunt clar expuse. Ceea ce crede solipsistul este considerat în întregime corect, dar, afirmă autorul, nu se poate spune, ci se arată (5.62). Nu se înțelege însă *cum se arată*, deoarece mai jos se afirmă că nu se poate *observa* (5.633). Că, de fapt, nu există, niciun subiect, căci acesta nu se poate izola, după cum nici ochiul nu se poate vedea pe sine (5.631–5.6331). Pentru a concilia solipsismul cu „realismul pur”, Wittgenstein susține că eul se restrânge într-un punct fără extensiune și rămâne numai realitatea coordonată lui (5.64). Acesta ar fi sensul nepsihologic în care s-ar putea vorbi în filosofie despre *eu* (5.641). Eul filosofic nu trebuie identificat cu corpul sau cu sufletul omenesc, acesta dovedindu-se, de altfel, pseudo-entitate (5.5421); el este subiectul metafizic, limita lumii, nu o parte a ei (5.641).

Din cauza obscurității textului nu se poate conchide decât necesitatea admiterii solipsismului ca soluție pentru unicitatea lumii, deși propoziția 5.634, prin afirmația că „Tot ceea ce vedem ar putea fi și altfel”, lasă deschisă și posibilitatea existenței mai multor euri. Întreaga discuție contrastează cu profilul inițial ontologic al lucrării. În mod consecvent, dacă se admite un „limbaj al meu” și o „lume a mea”, atunci ar trebui să existe și o *logică a mea*, ca imagine oglindită a lumii *mele* (à propos de 6.13).

Propoziția 6 începe cu o revenire la funcția de adevăr, la forma generală a propoziției și la forma generală a trecerii de la o propoziție la alta prin intermediul operațiilor (6–6.01). Pe baza acestora sunt definite numărul și operațiile numerice. Numărul este considerat exponentul unei operații (6.021), iar conceptul de număr este forma generală a numărului sau numărul variabil (6.022). Este demn de remarcat faptul că Wittgenstein consideră că teoria claselor, respectiv a mulțimilor este cu totul de prisos în matematică – poziție asemănătoare cu cea susținută de Școala intuiționistă olandeză (L. E. J. Brouwer și A. Heyting). Urmează o nouă revenire la propozițiile logicii și, respectiv, la tautologii, accentuându-se necesitatea evidenței simbolismului logic (6.1–6.1201). Pentru recunoașterea

forme de adevăr a propozițiilor, Wittgenstein propune metoda parantezelor – o metodă schematică de tip matricial, originală, dar complicată (6.1202–6.1203). Este interesant că Wittgenstein ajunge la concluzia că propozițiile logice nu pot fi confirmate și nici infirmate de experiență (6.1222), ceea ce le face asemănătoare propozițiilor filosofice tradiționale. Ca și cu alte ocazii, Wittgenstein respinge în principiu ideea de metalogică (6.123), considerând că legile logice, ele însele, nu pot să fie din nou subordonate legilor logice.

În spirit subiectivist, autorul afirmă că logica nu are de-a face cu problema de a ști dacă lumea noastră este realmente așa sau nu (6.1233), deși până acum se înțelegea că numai prin intermediul logicii ne putem forma imaginea oglindită a lumii.

În legătură cu demonstrația logică, în cadrul căreia se obțin, prin operații, din anumite propoziții alte propoziții (tautologice), se consideră că ea este neesențială, deoarece propozițiile trebuie să arate prin ele însele, fără demonstrație, că sunt sau nu tautologii (6.126–6.1264). Exigența este ca fiecare propoziție să fie propria ei demonstrație (6.1265).

Propozițiile logicii, în calitate de tautologii, sunt considerate de ordin egal (6.127), ceea ce determină caracterul arbitrar al alegerii unora dintre ele drept legi fundamentale sau, respectiv, axiome (6.1271).

În ciuda neutralității logicii, prin tautologiile ei, care nu spun nimic, și a poziției subiectiviste, din perspectiva căreia în logică nu avem de-a face cu problema de a ști dacă lumea noastră (de reținut „noastră”) este realmente așa sau nu, Wittgenstein încheie partea de logică, considerând că aceasta este o imagine oglindită a lumii (6.13).

Epistemologia începe cu o discuție despre *matematică*. Aceasta este considerată o metodă logică (6.2), ceea ce ilustrează poziția logicistă de tip Frege – Russell a lui Wittgenstein, de reducere în ultimă instanță a matematicii la logică. Foarte concis, în 6.22 se spune că „Logica lumii, pe care propozițiile logice o arată în tautologii, matematica o arată în ecuații”. Egalitatea și demonstrația în matematică sunt concepute ca și corespondentele lor din logică (6.23–6.2322). Intuiția matematică este considerată pe plan lingvistic (6.233), metoda specifică matematicii fiind considerată substituția (6.24).

Urmează o parte dedicată în linii mari *fizicii* (6.3–6.3751). Legea cauzalității este considerată doar forma unei legi (6.32). Dacă ar exista o lege a cauzalității, afirmă Wittgenstein, atunci ar trebui admis că există legi naturale, ceea ce, consideră el, nu se poate spune, ci se arată (6.36). Acest mijloc de „arătare”, ilustrat în cazul mecanicii lui Newton, este considerat o simplă descriere (6.341). Dar faptul că lumea poate fi descrisă cu ajutorul mecanicii lui Newton se consideră că nu spune nimic despre lume. Conceptele de timp și spațiu sunt reduse la corespondente concrete (6.3611). În ciuda obscurității textului, atitudinea subiectivistă a lui Wittgenstein este predominantă. În problema legității este ilustrativă afirmația lui că „modernii se comportă față de legile naturii de parcă acestea ar fi inviolabile, ca cei vechi față de Dumnezeu și destin” (6.372). Este postulat totuși faptul că „lumea este independentă de voința mea” (6.373).

Problema *eticii* (și implicit a *esteticii*) este abordată în legătură cu conceptul de *valoare*. Existența valorii este contestată (6.41) și, prin aceasta, se afirmă că nu există nici propoziții ale eticii (6.42) și nici ale esteticii (6.421). Eticul nu are legătură nici cu voința (6.423), dar pe linie subiectivistă se afirmă, totuși, că lumea omului fericit este diferită de cea a nefericitului (6.43), ceea ce redeschide problema diversității lumii, respectiv a lumilor.

Tot pe linie subiectivistă se consideră că lumea nu se schimbă, ci, ca și în cazul morții, se termină (6.431). Moartea este despărțită rigid de viață, pe de o parte, dar, pe de alta, consecvent impreciziei și oscilațiilor din ultimele părți ale *Tratatului*, identificând eternitatea cu intemporalitatea, Wittgenstein consideră că viața noastră este nesfârșită (6.4311). Imediat se contestă însă nemurirea temporală a sufletului uman (6.4312), a cărei existență fusese de altfel contestată (5.5421). Se spune în treacăt că Dumnezeu nu se arată în lume (6.432), dar faptul că în genere lumea există și că ea determină sentimentul limitării ei îndreptățește *misticismul* (6.44–6.45). Elementul mistic, ca și legitatea, ține de inexprimabil, el nu se spune, ci se arată (6.522).

În concluzie, se afirmă că metoda corectă a *filosofiei* constă în a nu spune nimic altceva decât ceea ce se poate spune. Aceasta implică, firește, renunțarea la tot ceea ce se *arată*, dar nu se poate spune. Cu alte cuvinte, rezumarea la propozițiile științelor naturale (6.53). În legătură cu propria-i lucrare, Wittgenstein recunoaște că propozițiile enunțate trebuie considerate absurde. Ele sunt o scară pe care cititorul trebuie s-o arunce după ce a urcat-o (6.54). Ca ultimă exigență, rămâne ca despre ceea ce nu se poate vorbi să se tacă (7). Ilustrativă, în această privință, i se pare lui Wittgenstein situația acelor care, după lungi îndoieli, le-a devenit chiar sensul vieții, dar care nu pot spune după aceea în ce constă acest sens (6.521).

Analiza critică a *Tratatului* presupune interpretarea *conținutului de bază*, logico-gnoseologic al lucrării, și critica *metodei* pe baza căreia s-a ajuns la consecințe filosofice inacceptabile, la care autorul însuși a renunțat ulterior.

Interpretarea propoziției ca formă logico-matematică relațional-funcțională, de tip aRb și Fa , nu-i aparține lui Wittgenstein. Ea este, de altfel, incompletă, căci ar trebui să conțină și forma de tip $a \in A$ (obiectul a aparține clasei A) și $A \in B$ (clasa A este inclusă în clasa B), pe care autorul nu le menționează. Logico-matematic se consideră că formele enumerate pot transcrie orice tip de propoziție și, deci, însăși propoziția. Aceasta fiind considerată inițial expresia ca atare a gândirii, a sfârșit prin a fi identificată cu gândirea (lucru pe care îl postulează și Wittgenstein).

Gândirea a mai fost însă identificată și cu alte forme. În logica tradițională, de tip clasic aristotelic, gândirea efectivă (care poate fi adevărată sau falsă) și propoziția care o exprimă au fost identificate cu forma $S-P$ (subiectul este predicat). În logica lui Hegel, în care judecata (și respectiv propoziția) reprezintă stabilirea determinabilității conceptului, apar forme ca: „singularul este general”, „generalul este singular”, „singularul este particular” etc. Fiecare dintre aceste interpretări a sfârșit cu pretenția de a epuiza formele propoziționale și, deci, gândirea.

Russell, reproșând lui Leibniz reducerea propoziției, și deci a gândirii, la forma $S-P$, constată că filosofia acestuia nu putea să fie altceva decât o teorie a raporturilor dintre substanță și atribute, singura corespunzătoare formei $S-P$ ¹. În aceeași lucrare este sugerată posibilitatea unei alte filosofii, bazată pe judecata de relație, de tip aRb . Acest lucru va fi încercat pentru prima dată de către Wittgenstein. Altfel spus, el va încerca construcția unui sistem filosofic pe baza logicii matematice. „Construcția logică a lumii” nu a reprezentat o noutate, ca exemple pentru logica tradițională sunt toate sistemele clasice, iar pentru logica dialectică sistemul lui Hegel. Metodologic, construcția aceasta este parțial justificată de Kant prin celebra sa „răsturnare coperniciană”. Spunem „parțial”, deoarece Kant nu reduce „construcția” la logică. „Răsturnarea coperniciană” corespunde unei faze evoluate a civilizației, în care se impune primatul realității umanizate față de existența nemijlocită. Ea corespunde întru totul viziunii constructiviste a lui Wittgenstein. Cert este însă că diversitatea realității nu poate fi epuizată (reprodusă și construită) numai pe cale logică și cu atât mai puțin numai pe cale logico-matematică.

Ilustrativă este interpretarea dată de Wittgenstein propoziției de tip logico-matematic considerată un model al realității, o *formă de modelare*, spre deosebire de propoziția tradițională, care este prin excelență o *formă de reflectare*, și de cea dialectică, aceasta fiind o *formă de reproducere*. Ca formă de modelare, propoziția este, într-adevăr, o proiecție a unei stări de lucruri, a unui fapt, iar în accepția de aRb , a unei relații între obiecte. Dar aceasta nu înseamnă că realitatea se reduce la fapte, că lumea se compune numai din astfel de fapte, indiferent în ce context se afirmă acest lucru (pornind de la lumea redusă la fapte, cum face Wittgenstein în expunerea directă sau reducând-o la fapte pe cale inversă, corespunzătoare formei de modelare). Chiar și din perspectiva logico-matematică a celorlalte tipuri de propoziții, lui Wittgenstein i se poate reproșa că a omis din cadrul faptelor proprietățile și clasele, și respectiv relațiile dintre obiecte și clase și relațiile dintre clase de obiecte, ceea ce reprezintă o sărăcire considerabilă a lumii. Ceea ce explică viziunea parmenidiană a lui Wittgenstein.

Conceperea propoziției ca model factual, de tip scriptico-hieroglific, ca proiecție sau imagine, îi permite lui Wittgenstein surprinderea caracterului ei vizual. Propoziția aRb arată că a este în relația R cu b . Wittgenstein privește, examinează vizual formele logico-matematiche, asemenea inginerului care se uită la o proiecție, și vede ceea ce ea semnifică – situații sau construcții posibile. Examinând numai astfel de forme era firesc ca el să facă abstracție de evenimente, întâmplări, procese, în genere, de timp, de succesiune, de cauzalitate.

Admițând accepția scriptico-hieroglifică a propoziției, autorul nu mai are nevoie de exemple verbale, lucru care i-a intrigat pe comentatori. Propozițiile astfel concepute aici nu au aspecte orale, sonore, care ar urma să fie ilustrate prin cuvinte.

¹ B. Russell, *La philosophie de Leibniz*, Paris, 1908, p. 10.

aRb nu arată o relație predicativă, nu arată nici un subiect, nici un predicat și nici vreo legătură verbală de tipul lui *este*. Nu trebuie uitat că aRb este un *fapt* și că, în locul literelor s-ar putea pune obiecte (3.1431), zice Wittgenstein. Și, realmente, literele stau pentru obiecte, nu pentru nume. Ele însele sunt „nume” în această accepție. Altfel spus, au semnificație.

Este meritul lui Wittgenstein de a fi delimitat astfel, ce-i drept indirect, formele de modelare, proiective, de cele de reflectare, predicative. Identificarea nepermisă a acestora dăinuie încă, justificând printre altele și nedumerirea comentatorilor. Nici autorul nu este consecvent. Reducând gândirea la propoziția logico-matematică („propoziție” însemnând aici model sau proiecție), el identifică și limbajul în genere cu cel logico-matematic, deci, pe de o parte, îl reduce (așa cum a redus și realitatea la fapte) la propoziții model, dar, pe de alta, îl și confundă cu limbajul uzual. Din perspectiva reducerii; vorbește de pseudo-concepte și pseudo-propoziții, care trebuie eliminate, trasând astfel limitele limbajului (corespunzătoare limitelor trasate deja lumii).

Pe linia aspectului vizual al formelor de modelare, Wittgenstein face numeroase observații referitoare în special la notațiile logico-matematice. Cele mai importante se referă însă la tautologie și contradicție, care prin excelență arată, fără să spună nimic. Matricile de adevăr și schemele cu paranteze sunt utilizate și astăzi aproape în forma în care apar la Wittgenstein, el fiind considerat de altfel ca unul dintre inventatorii lor².

Lectura considerațiilor descriptive asupra formelor de modelare din partea de logică a *Tratatului* rămâne o îndeletnicire care atrage și astăzi interesul specialiștilor.

Tautologiile, după Wittgenstein, sunt simple combinații de simboluri, adevărate în orice condiții, după cum contradicțiile sunt false oricând. În plus, înseși demonstrațiile logico-matematice se dovedesc, după autor, lipsite de importanță, tautologiile arătându-și prin ele însele calitatea. Iar încercările de ierarhizare a tautologiilor, deci de admitere a unora dintre ele drept principii sau axiome, se dovedesc cu totul arbitrare. În genere, Wittgenstein este adeptul unei teorii logice pe care am putea-o numi intuitiv-operativă. El respinge orice ierarhizare a formelor logice și orice principiu metateoretic, fiind în această privință foarte apropiat de intuiționiștii olandezi, care respingeau și ei metateoriile și acordau un rol cu totul secundar sistemelor axiomatice. Vom constata că Wittgenstein are și alte puncte comune cu neointuiționiștii. Este vorba, în primul rând, de marcarea lipsei de importanță a teoriei mulțimilor pentru matematici și de alunecarea spre solipsism și spre un misticism de tip inefabil, exact în maniera lui Brouwer.

Tautologiile sunt lipsite de sens, dar nu sunt absurde, fiindcă ele aparțin simbolismului logico-matematic. Absurde sunt socotite însă cele mai multe dintre propozițiile filosofice, considerate pseudo-propoziții. Aceasta pentru faptul că ele conțin pseudo-concepte și depășesc, deci, limitele logico-matematice ale limbajului.

² J. M. Bochenski, *Formale Logik*, München, 1970, p. 386.

De altfel, în afară de propozițiile științelor naturii nu există, după Wittgenstein, decât absurdități. Reiese însă că și în cadrul științelor naturii, deși autorul se referă doar la matematici și la fizică, majoritatea propozițiilor conțin pseudo-concepte (număr, funcție, timp, lege etc.), ceea ce sărăcește până la desființare limbajul conceptual al științelor; pe simplul motiv că nu poate fi transcris în limbaj logico-matematic.

Consecințele limitării limbajului (identificat cu gândirea) sunt deci extrem de grave. Ele implică direct subminarea fundamentului teoretic al științelor naturii și desființarea filosofiei – reducerea limbajului la cuvinte cu semnificație obiectuală. Lucrarea lui Wittgenstein este importantă pentru curajul de a fi tras toate consecințele care decurg din această limitare: excluderea subiectului, a valorilor, desființarea eticii și a esteticii și, până la urmă, postularea unui fel de misticism inefabil. Chiar în condițiile admiterii unei construcții logice a lumii, dovedește *Tratatul* lui Wittgenstein, aceasta nu poate fi făcută din perspectiva unei singure logici și, cu atât mai puțin, din perspectiva celei matematice. În terminologia filosofiei clasice germane, funcționalitatea, relaționalitatea și operaționalitatea formelor de modelare plasează logica matematică în domeniul *intelectului*. Din perspectiva kantiană a construcției lumii prin intelect și rațiune pură era posibilă atât lumea materială, cât și cea spirituală, respectiv natura, arta și morala, cărora le corespund științele naturii, estetica și etica. Kant pierde, prin limitare la intelect și rațiune pură, domeniul dialecticului, al speculativului și, deci, o mare parte din bogăția realului. Pe aceasta o redobândește Hegel, care o deapănă apoi pe sculul șerpuitor al devenirii. Dar și Hegel trasează limite. El alungă din lume statornicia, iar din gândire și limbaj identitatea, tocmai pentru sărăcia și lipsa lor de interes speculativ.

Ce-i drept, autorul *Tratatului*, prin așa-zisul „act de arătare”, justificabil perfect la nivelul formelor de modelare, dar fără sens în afara acestora, încearcă să justifice oarecum și existența a ceea ce este în afara limitelor, trasate de el. „Există fără îndoială inexprimabil”, se afirmă, iar acesta se arată (6.522), dar *cum* se arată nu ni se spune. Dumnezeu, de exemplu, nu se arată (6.432), dar se poate spune, din moment ce se vorbește despre el. Ceea ce crede solipsistul este corect, zice Wittgenstein, dar nu se poate spune, ci se arată (5.62). Acest mod de a „arăta” ceva care nu se poate spune pare să încalce însuși fundamentul actului de modelare, căci ceea ce *se arată* ar trebui să *se vadă* și, deci, să fie un obiect sau un fapt, să poată constitui semnificația unui nume sau sensul unei propoziții. Pentru Wittgenstein există însă și lucruri care se „arată” fără să se vadă. Izolării faptelor și nemișcării din lumea obiectuală li se adaugă tăcerea din lumea spirituală. Ne găsim, într-adevăr, pe tărâmul arid al intelectului pur. Wittgenstein însuși și-a dat seama de acest lucru, de faptul că *Tratatul* trebuie depășit, rolul lui fiind acela de a oferi cititorului o „scară”, pe care s-o urce, dar să n-o mai coboare niciodată. Scara, zice el, „trebuie aruncată”. Hegelian vorbind, poziția intelectului trebuie depășită, trebuie urcat spre rațiune și speculativ. Peregrinajul filosofic începe cu lumea intelectului, care, în ciuda aridității ei, trebuie străbătută. *Tratatul logico-filosofic* al lui Wittgenstein ne oferă această aventură intelectuală.